

בין צדקה ל'צדק חברתי'

במצוות צדקה עסקו כל הדורות בישראל, ומבחינה זאת, אין חידוש בעצם העיסוק בסוגיות אלו גם בדורנו; אולם כל זאת - ברמת ה'מיקרו'. החידוש הגדול בזמן הזה הוא העיסוק בסוגיות של 'צדק חברתי' כמדיניות כלכלית וחברתית ברמת ה'מאקרו'. הנושא שבו אנו מבקשים לעסוק נוגע למדיניות של צדק ומוסר חברתי אשר יעשה צדק וחסד עם כל אחד ואחד מישראל בהיקף רחב ובשלב מוקדם הרבה יותר. בכל הדורות ובכל הקהילות היו מפעלי צדקה וקופת גמ"ח, בתי תמחוי ומערכת סיוע רחבה, כלשון הרמב"ם בהל' צדקה: "מעולם לא ראינו ולא שמענו קהל מישראל שאין לו קופה של צדקה". חיוב הצדקה הוא ברור ונוקב. הוא מפורש היטב בתורה, שנוי בנביאים ומשולש בכתובים ובכל מרחבי תורה שבעל-פה. גם כיום חברות רבות וקהילות רבות בישראל מצטיינות במערכת צדקה מפותחת. אבל הצדקה הזו, הקלאסית, נוגעת בעיקר לעניים ולמי שמצבם דחוק כל כך עד שנאלצו לבקש ולהתחנן. כל רב וכל קהילה רגילים לקבל בכל יום עניים המחזירים על הפתחים ועוד פונים ושואלים בכל מיני צרכים: מהכנסת כלה ועד הוצאות ריפוי וניתוח וכדו'. האם אכן זהו המצב הראוי, או שקיימת חובה גם על הציבור, ולא רק על היחיד, לקיים מערכות של תמיכה, רווחה וצדקה למען אלה אשר חיים במצוקה?

א. המצב בגלות

בעל "ערוך השולחן" בהלכותיו בהל' צדקה מבאר ומרחיב מאד את סוגיית הצדקה, מתוך הכרת הצרכים והמצוקות שאפיינו את חיי היהודים במזרח אירופה לפני כמאה שנים. וכך הוא כותב (יו"ד, סוף סי' רנ):

...מדין התורה - ליתן לעני די מחסורו אשר יחסר לו כפי הדינים שנתבארו.

וכל זה היה טוב בזמן שישראל היו על מכונם שרובן ככולם היו בעלי-בתים מתפרנסין בכבוד מאדמתם וקצת מסחר ועניים היו מועטין היתה הצדקה מספקת לדי מחסור העניים. אבל בעוה"ר זה הרבה מאות בשנים שנדחינו מדחי אל דחי ואין לנו לא קרקעות ולא דבר קיום ופרנסתנו מאוויר ואנו ניזונין במן כבדור המדבר ורוב ישראל יחיו במצור ובמצוק ונתרבו העניים והעשירים נתמעטו ואין בגדר כלל להספיק לכל העניים די מחסורם ונתבטלו קופות הצדקה בכל עיר ועיר להספיק להנצרכים; אלא העני הצריך מסבב על הפתחים, ומי שהוא בוש לחזור יושב בביתו רעב, ויש מרחמין שמאספין עבורו; כידוע בזמנינו זה שעם כל ריבוי הצדקות אינו מספיק אף לאחד מעשרה רוב ברעב בעוה"ר. ואם כי זה מקרוב התאמצו באיזה ערים לעשות קופה כללית ושלא יחזרו על הפתחים ומשגיחים ביותר על בעלי-בתים שירדו מנכסיהם, אמנם למשמע אוזן דאבה נפשנו כי אין מעמד מפני ריבוי הנצרכים די ירחם ומסיים בעל ערוה"ש:

ולכן התחיל בזמנו חילופי מנהגים: יש מקומות שנתנו לפי נדבת לבן, ויש לפי המסים, והכול

מפני "לחצנו - זו הדחק". ודי יסיר חרפת עמו ויעלנו בשמחה לאה"ק, אמן.

מדבריו אנו לומדים על תקופה שבה קרסו מערכות הצדקה כמערכת ממסדית. נתבטלו הקופות

המחלקות לפי חוק ולפי גבייה מן התושבים, הכול פעל באופן מאולתר, והעני הושלך לגורלו ולחזר על הפתחים. בעל ערוה"ש מבכה את התופעה של מעבר מצדקה ממוסדת למצב של הפרטת הצדקה. בייחוד הוא מזכיר את מצוקתם של "בעלי בתים שירדו מנכסיהם". לא מדובר בעניים כרוניים או בטלנים חסרי כול, אלא באנשים בעלי מעמד אשר ניהלו חיים עצמאיים ומכובדים ועכשיו מטה רגליהם והצטרפו אל מעגל הנצרכים שאין להם פיתרון. והוא מיחל כי "יסיר ה' חרפת עמו". אין זו רק חרפתו של החלש וחרפת רעב של בני ביתו, אלא חרפת **ציבורית** המרחפת מעל עם ה'.

עוד האמין המחבר שעם הגיענו לארץ הקודש נשוב לחיים של עבודה ויצירה, ושובע ורווחה יהיו מנת חלקנו. ואכן מבחינות רבות זהו המצב. "הודו לה' כי טוב, כי לעולם חסדו... נתן לחם לכל בשר, כי לעולם חסדו". רמת החיים גבוהה ומעמדנו הכלכלי הוא איתן. עניים מרודים מכל העולם רואים בישראל ארץ של זהב ושפע, חלב ודבש. גם רובו של העם היושב בציון נהנה מרמת חיים אשר לא היתה כמותה מעולם ולא שיערוה אבותינו ואבות אבותינו אשר חיו בצניעות ובצמצום. עם זאת, דווקא מציאות זאת מחייבת יותר. הפערים הכלכליים והחברתיים הגיעו לממדים מדאיגים מאד. פער ההכנסה והבעלות על ההון מאופיינים בחוסר צדק בולט, אבטלה גבוהה וצמצום שירותים חברתיים יוצרים מצוקות קשות אצל שכבות רחבות יותר ויותר. והדבר מחייב נקיטת עמדה תורנית ופעילות מעשית שיביאו להסיר את חרפת העוני מעל בני עמנו.

ב. החובה הציבורית

ברור לכול כי אפילו היתה הצדקה חובה פרטית בלבד, הרי שראוי היה להקים מערכות קהילתיות חזקות כדי לחזק את יכולת הנתונה והצדקה. על כל התורה כולה נאמר "אינו דומה רבים העושים את התורה למעטים העושים את התורה" (תורת כהנים, בחוקותי, פסקה י). ורואים זאת מן הכתוב שם (ויקרא כו, ח) שבשעה שישראל מתקבצים - הרי שהצלחת הרבים היא לפחות פי חמישה בהערכה לעומת היחידים, ואפילו שלא בדרך הטבע (עי' שם). ולעומת זאת, בתוכחה ובפורענות ר"ל אומר הכתוב: "וכשלו איש באחיו כמפני חרב ורודף אין"; ממש היפוכם של הפסוקים הקודמים. ואמרו שם בתורת כהנים (פסקה מה): "איש באחיו - מלמד שכל ישראל ערבים זה בזה. ולא תהיה לכם תקומה - זו שעה שנלכדה בה ירושלים". ושוב למדנו שלא חרבה ירושלים אלא מתוך חסרון הערבות והמחוייבות החברתית. ועל כן נאמר: "ציון במשפט תפדה ושביה בצדקה". כל זה מפני שצדקה וצדק חברתי יוצרים קהל אחד, ו"אינו דומה מרובים העושים את התורה...". אולם יש לברר אם קיימת חובה מפורשת מן ההלכה בעניין זה של המחוייבות הציבורית. מלשון הרמב"ם (הל' מתנות עניים י, א-ב) עולה בבירור שאי אפשר לקיום קהל מישראל בלא מערכת של צדקה:

ואין כיסא ישראל מתכוון ודת האמת עומדת אלא בצדקה, שנאמר: "בצדקה תיכוננו"... וכל ישראל והנלווה עליהם - כאחים הם, שנאמר: "בנים אתם לה' א-להיכם"; ואם לא ירחם האח על האח, מי ירחם עליו? ולמי עניי ישראל נושאים עיניהן? הלכונו"ם ששונאין אותן ורודפין אחריהן?! הא אין נושאים עיניהן אלא לאחיהן.

1. הביטוי "כי אליו הוא נושא את נפשו" האמור באיסור הלנת שכר משמש בהלכות רבות הנוגעות לצדקה. כך פסקו גם בשאלת הצמדת מתנות לאביונים למקרא מגילה "מפני שעיניהם של עניים נשואות במקרא מגילה" (מגילה ד, ב).

ועל כן פסק שם (ט, ג):

מעולם לא ראינו ולא שמענו בקהל מישראל שאין להם קופה של צדקה.

והחובה באה שם (הלכה א):

כל עיר שיש בה ישראל חייבין להעמיד מהם גבאי צדקה, אנשים ידועים ונאמנים... ולוקחין מכל אחד ואחד מה שהוא ראוי ליתן ודבר הקצוב עליו.

כבר בגמרא (בבא בתרא ח, ב) למדנו על אחריותו המיוחדת של הציבור לקיום מצוות צדקה, והדבר בא לידי ביטוי בכל סדרי הגבייה והכפייה הציבורית על הצדקה: "ממשכנין על הצדקה", ועוד. וכתב הרדב"ז (על הרמב"ם שם ט, א):

וכמו שכופין בני העיר זה את זה לבנות להם בית כנסת ולקנות להם ספר תורה ושאר דברים, כך כופין זה את זה על הצדקה ולהעמיד להם גבאי צדקה.

כלומר, שעלינו לראות את הצדקה כמו כל מצוה אחרת המוטלת על הציבור.

ביטוי מעניין למערכת הציבורית מובא בתוספתא (פאה ד, טז; ונפסק להלכה ברמב"ם שם ו, יז):

מעשר עני... - נותנין אותו לחבר עיר בטובה.

הדין הוא שמעשר עני חייב להיות ניתן רק לצורכי קיומו של העני ולא לתשלום חובותיו של אותו אדם לאחרים. אבל יכול אדם לתת את המעשר שלו ל"חבר העיר" - היינו לממונים על הציבור, לאותה מערכת ציבורית שתיתן את המעשר כראות עיניה לצורכי עניים. בנתינה זו התירו לנותן לקבל "טובת הנאה", מה שלא התירו למי שמחלק מעשר עני בשדה. כיוון שהוא מפקיד את המעשר שלו ביד הציבור, מותר לו לקבל הערכה והוקרה מחבר העיר, ואולי אף מן העניים שאליהם יגיע המעשר. זאת משום שהנתינה דרך הציבור היא נתינה מובחרת².

ועוד הלכה בצדקה ציבורית באה בברייתא במסכת מגילה (כז, א):

בני העיר שהלכו לעיר אחרת ופסקו עליהן צדקה - נותנין. וכשהם באים מביאים אותה עמהם ומפרנסים את עניי עירם.

זאת, לעומת היחיד שנותן את הצדקה שפסקו עליו לטובת עניי אותה העיר שבה הוא מתארח. וממשיכה הגמרא ומספרת שרב הונא גזר תענית. באו לפניו רב חנא בר חנילאי וכל אנשי עירו עמו. פסקו עליהם שם צדקה (כדרכם בכל תענית שמטפלים בצורכי ציבור). כשרצו לחזור לעירם ביקשו את אותו הסכום כדי לפרנס בו את עניי עירם. אמר להם רב הונא: במה דברים אמורים? כשאין שם חבר עיר; אבל יש שם חבר עיר - תינתן לחבר עיר; וכל שכן שהעניים שלי ושלכם - עלי הם נשענים.

זו דוגמה למערכת רחבה של גבייה וחלוקה אזורית של צדקה על ידי חבר עיר ציבורי או תלמיד-חכם המטפל בצורכי הציבור.

רש"י הירש בפירושו לדברים (טו, ז) עומד על הפן הציבורי המיוחד של מצוות הצדקה וזה לשונו:

"כי יהיה בך אביון" יכול להיאמר רק לציבור. שהרי א"א לומר ליחיד כי יהיה בך אביון...

וחובת הדאגה לעניים חלה על הציבור ועל היחיד כאחד, והיא תלויה בשניהם.

2. יש שפירשו שיחבר עירי הוא תלמיד-חכם הממונה על צורכי העיר ומותר לפרנסו ממעשר עני. בדרך זו ניתן ללמוד כי התקורה של עובדי הציבור בצדקה גם היא יכולה לבוא מן הצדקה ואכמ"ל.

ספק אם יש עוד מצוה אחת הדורשת פעילות בו זמנית מתמדת של הציבור וגם של היחיד - כמצוה זו של הדאגה לעניים. ונראה בהמשך המעשה הנדרש במצוה זאת איננו יכול להיעשות לא על ידי היחיד לבדו ולא על ידי הציבור לבדו אלא **שניהם חייבים להתחרות זה בזה ולפעול זה בצד זה** אם מבקשים להשיג את המטרה המוצבת במצוה זו.

כיום, יכולים אנו לשאול על פי לשון הרמב"ם: ולמי עיניהם של עניי ישראל נשואות? הלא למדינת ישראל, אותו "חבר עיר" שידאג לכל מחסורם. כי אם כך נאמר על עיר של גויים שיש בה קהל של ישראל, האם ניתן להתעלם מחובתה של מדינה שלמה, שהיא מדינת ישראל?

ג. חובת המדינה

המעבר מחובת הציבור לחובת המדינה מובא בדברי הרח"ד הלוי בתשובה שכתב (עשה לך רב ח"ז סי' רפח). הוא נשאל להסבר דברי הגמרא (יבמות עח, ב) על גזירת הרעב שלש שנים בימי דוד.

"ויאמר ה' אל שאול ואל בית הדמים על אשר המית את הגבעונים". אל שאול - שלא נספד כהלכה, ואל בית הדמים - על אשר המית את הגבעונים. וכי היכן מצינו שהמית הגבעונים? אלא מתוך שהרג נוב עיר הכהנים שהיו מספיקין להם מים ומזון, ומעלה עליו הכתוב כאילו הרגן.

עוד מסופר שם שלפי בקשת הגבעונים נמסרו להם שבעה מבני שאול והומתו על ידם והוקעו לעיני כול ימים רבים ובכך נתפייסו. ושאלו שם: והא כתיב "לא יומתו... ובנים לא יומתו על אבותם"? והשיב ר' יוחנן: "מוטב שתיקקו אות אחת מן התורה ואל יתחלל שם שמים בפרהסיא". על כך כתב הרח"ד הלוי בתשובתו:

כאמור, לדברי רבותינו לא הרג שאול אף לא אחד מן הגבעונים, וכל עונשו היה משום שבהריגת כוהני ה' בנוב איבדו הכהנים את מטה לחמם. ופשוט ביותר הוא שכאשר נשבעו להם יהושע ונשיאי העדה להחיותם הרי זה בגלל אספקת פרנסתם **כי כך חובתו של כל ממשל לדאוג לקיום כל אזרחיו**, בין שהם תושבים בין שהם גרים וכ"ש אלה שנשבעו להם והיה בזה חילול ה' גדול. שכן אם שאול מסיבות שלו הרג את כוהני ה' חייב היה לדאוג ולמצוא להם פרנסה חלופית, וזו חובתו כמלך ישראל.

...כל זה ידוע ומפורסם כמצוות התורה לדאוג לפרנסת הזקוקים. **וכיום חובה זאת היא**

פשוטה בכל מדינה מתקדמת וכל מחוסר עבודה זכאי לביטוח לאומי לקיום מינימאלי.

על כך יש להוסיף את התפיסה המקובלת באשר למדינת הרווחה המודרנית. למדינה המודרנית יש סוג של "חווזה" עם כל הבאים בשעריה. התושבים - וכל שכן האזרחים - חייבים לקבל על עצמם את כל חוקי המדינה והוראותיה. ואילו המדינה - מצדה - חייבת לדאוג לבטחונם האישי ולבריאותם (זכות לחיים), להגן על קניינם מפני שרירות שלטונית או עבריינות (זכות הקניין), לאפשר לו חופש תנועה, התנהגות, ביטוי, עיסוק (זכות לחופש דת, עיסוק, תנועה) בגבולות החוק, ובכלל - לאפשר לו 'חיים תקינים'. בימינו 'חיים תקינים' כוללים חינוך לילדים, ביטוח בריאות, וכן דאגה למזונות ולמדור באופן מינימאלי. ההגדרות ליקיום מינימאלי ולפירוט חובות המדינה כלפי כל אזרח הן עניין למאמרים נוספים. אבל במהות הדברים, ה"חווזה הלא כתוב" הזה קיים ומחייב.

ד. "שיח הזכויות" במבט תורני

ישנם קולות בעולמנו התורני אשר מתקוממים כנגד המושגים העומדים ביסודו של אותו "שיח זכויות". כאנשי תורה והלכה אנו אמונים על "שיח החובות". מסילת הישרים של חיינו פותחת בהנחת היסוד שעל האדם לידע ולברר לעצמו "מהי חובתו בעולמו". ואכן כך הם הדברים. עולם המצוות הוא עולם של צווים ושל חובות, ואף מצוות הצדקה בכללן. זוהי דרכה של תורתנו, ועל כך תפארתנו. במיוחד מתרשמים אנו מן הנוקים החינוכיים והחברתיים של "דור הזכויות". ילדים אשר גדלים על סיסמת "מגיע לי" ועל הטיעון "זכותי" לכל אשר תבקש נפשם, גורמים רעה לעצמם ולחברתם. זה מנוגד לתורת הנתניה והחסד שהיא חיינו ואורך ימינו.

אבל מאידך יש לבחון את ה"חוויה" על כל צדדיו. דווקא "שיח הזכויות" מחדד יותר את החובות. שהרי זכות לאחד היא חובה לאחר. זכות לאזרחים היא חובה למדינה. על כן ניתן להתבונן על כל הנושא מעמדה של חובה ולא דווקא מעמדה של "זכות". יתירה מזו, האם אנו כופרים בקיומן של זכויות יסוד או זכויות אישיות וחברתיות? כאשר אדם נתקל ביחס מזלזל או פוגעני מצד פקיד רשות ציבורית הוא נפגע ומתלונן. מדוע? "זכותי לקבל שירות אדיב ויעיל". מי נתן לך זכות זו? (א) "היותי נזקק לו כאזרח המדינה". (ב) "חובתו של הפקיד לנהוג כבוד בנזקקים לשירותיו". הנה כי כן אנו משתמשים בשתי סיבות: בראשונה אנו תובעים יחס מכוח אזרחות או שותפות, ובשנייה אנו הופכים את חובתו של הזולת לזכות שלי. כהורים לילדים אנו תובעים את זכותנו לשירותי חינוך טובים, בחינם, בקרבת מקום, להסעות וכיו"ב, כתושבי יישוב או עיר אנו דורשים שירותי תברואה וניקיון ועוד כהנה וכהנה. זו זכותנו וזו חובתנו. הרי "אני משלם מסים, משרת בצבא, שומר חוק" וכדו' לכן אני עושה את חלקי והרשות צריכה שתעשה את חלקה.

דווקא בהלכה אנו מוצאים "חוויה" רחב יותר. גם לעני העובר מעיר לעיר ואינו משלם מסים בשום מקום ואין מכירים אותו נותנין מזון מדי בלא בדיקה מן הקופה, וגם כסות נותנין לו אם אינו רמאי. אין כאן שום "חוויה" מלבד אחריות כלפי אה מיישראל. אחריות זו נוהגת אפילו כלפי עניי עכו"ם, שכן "טוב ה' לכל ורחמיו על כל מעשיו". כמובן, יש דרגות שונות לתמיכה. אבל אם יטען העני הזה "זכותי לקבל את קיום המינימאלי כמו שכתוב ברמב"ם (הל' מתנות עניים ז, ח): פת לחם, מצע ללינה, שמן וקטנית", האם נאמר לו: "שתוק! אמנם זוהי חובתנו, אבל אין זו זכותך"?! אתמהא. ולכן מותר ואפשר לנקוט ב"שיח הזכויות" במידה הנכונה.

זאת ועוד. ההבדל המהותי בין 'צדק חברתי' לבין 'צדקה' הוא במעמדו של המקבל. צדקה היא חובתו של כל אחד ואחד מישראל, ואפילו עני בישראל מחוייב לתת צדקה; אבל לנצרך אין מעמד משפטי המאפשר לו לקבל בדן ולהכריח את הנותן לתת לו. אמנם, אם היה בא עני ותובע את גבאי הצדקה לדין תורה וטוען שהפלו אותו לרעה וכדו', ודאי שהיו פוסקים לו שיתנו לו. ואף על פי כן מצבו הוא כשל פושט יד אשר הוא אסיר תודה למיטיביו. לא כן הדבר ביצדק חברתי. כאן אנו מוציאים את הנצרכים מעמדה של מסכנות ומעבירים את השיח הנוגע למעמדם לשיח של זכויות. אם יש לאדם זכות בחוק לשכר הוגן, לתנאים סוציאליים, לתעסוקה, לבריאות ולחינוך הרי שביסודו של דבר אנו מקיימים את המעלה העליונה ביותר של מצוות הצדקה - לדאוג לאדם שיתפרנס בכבוד ולא ימוך, ולא יאבד את **כבודו** בעיני עצמו ובעיני ילדיו.

שמירת כבודו ומעמדו של האדם הוא מעשה החסד הגדול ביותר ועל כן אמרו (שבת סג, א): "גדול המלווה יותר מן העושה צדקה, ומטיל בכיס יותר מכולן". מטיל בכיס היינו שאדם בעל הון משקיע בשותפות עם אחרים כדי להמציא פרנסה לכולם. ברמת מדינה יש לתרגם זאת

לחלוקה צודקת של משאבים ויצירת מקורות פרנסה מתוך חשיבה חברתית. הצדקה מביאה את האדם לידי תלות ולידי נמיכות קומה ואילו מדיניות של חסד ואחריות חברתית מכבדת את כל שותפיה.

ה. עזור תעזור - עמו!

כמובן, הכול כפוף לעקרון - "עזוב תעזוב עמו". וכך למדנו בגמרא ונפסק ברמב"ם (הל' רוצח ושמירת הנפש יג, ח):

מצא בהמת חברו רבוצה אף על פי שאין הבעלים עימה, מצוה לפרוק מעליה ולטעון עליה, שנאמר: "עזוב תעזוב", "הקם תקים" - מכל מקום. אם כן למה נאמר "עמו"? שאם היה בעל הבהמה שם והלך וישב לו ואמר לזה שפגע בו: הואיל ועליך מצוה - אם רצית לפרוק לבדך, פרוק! - הרי זה פטור, שנאמר "עמו".

התורה מזהירה אותנו מפני תופעת התלות ו"תסמונת המקרה הסוציאלי". אסור לאדם להתרגל לקבלת תמיכות ולהסיר אחריות מעל עצמו ופרנסת בני ביתו. אסור שייווצר מצב שבו קבלת דמי אבטלה היא דרך חיים שלעתיים משתלמת יותר מן העבודה במפעל וכיוצא באלה רעות. וכך כתב בעל ה"כלי יקר" שם:

ומכאן תשובה על מקצת עניים בני עמנו המטילים עצמם על הציבור ואים רוצים לעשות בשום מלאכה, אף אם בידם לעשות באיזו מלאכה אשר בה יכולין להביא שכר רעבון בתיהם וקוראין תגר אם אין נותנים להם די מחסורם. ודבר זה לא ציוה ה' כי אם "עזוב תעזוב עמו" - כי העני יעשה כל אשר בכוחו לעשות ואם בכל זאת לא תשיג ידו אז חייב על אחד מישראל לסעדו ולחזקו וליתן לו די מחסורו אשר יחסר לו.

* * *

מדינת הרווחה המודרנית איננה ניכרת במספר קופות הצדקה שלה אלא במדיניות אשר מכוונת כל כולה לשם חיוק מעמדם של כל אזרחיה כדי שלא יפלו ולא תמוט רגלם. דאגה מקיפה לתעסוקה, לדיוק, קביעת שכר מינימום, דאגה לשירותי בריאות, לשירותי חינוך ולכל צרכיו היסודיים של אדם; וכל זאת - כחלק מצדק חברתי וחלוקה הוגנת של נכסי הכלל.

